

„Egy szónoklástannak legalább három részből kell állnia, melyek sorrendben a *szónokra* (beszélőre, közlőre), a *szónoklatra* (beszédre, közleményre) és a *hallgató-ságra* (hallgatóra, befogadóra) vonatkozó ismereteket tartalmazzák. Ezekhez kapcsolódna még egy negyedik rész, maga a szónoklás mint folyamat” (407).

A munka függeléke a már korábban említett retorikai szempontú irodalmi elemzés lehetőségeit összegzi, végül — a retorikatörténet bibliográfiája mellett — a retorikai szakkifejezések — önmagában is rendkívül hasznos — kislexikonát adja.

E korántsem teljes áttekintés után talán befejezésül mégis elmondhatjuk: a *Retorika és történelem* olyan újszerű és sokrétűen gazdag kézikönyv, amely a további kutatás vagy rendszerező szándék nélkülözhetetlen alapja, mert a művet összetartó nagyszabású koncepció számos irányba mutat előre.

Gáspári László

Irodalom

- Kálmán C. György, *IrtörtKözl.* LXXXVI. (1982.) 4. 502—504.
Kulcsár Péter, *IT*, LXIV. (1982.) 4. 941—944.
Horváth Iván, *HungÉrt.* V. (1983.) 3—4. 229—230.

Dániel Ágnes: A fordítói gondolkodás iskolája
Tankönyvkiadó, Budapest, 1983. 292 p.

A textológia tudományágának nyeresége nem merül ki abban, hogy szoros kapcsolatot épít ki a nyelvészet és olyan társtudományok között, mint a kommunikáció-elmélet, az általános jelelmélet vagy az informatika; van egy rendkívül gyakorlatias haszna is: szövegek módszeres vizsgálata révén elősegíti a célnak megfelelő szövegfajták létrehozását, generálását, alkotását, és ezzel beláthatatlan távlatokat nyit a hétköznapi szövegszerkesztési gyakorlatban hasznosítható pragmatikus tanulságok levonásához. Könnyen belátható például, milyen fontos tanulságokkal járna a tankönyveknek ma még csak a kezdet kezdetén tartó alapos és szisztematikus szövegvizsgálata és a könnyebb tanulhatóságnak a tárgyhoz, a stúdium jellegéhez alkalmazkodó, tehát ismeretfajták szerint változó kritériumainak összegyűjtése!

A fordítás tevékenysége ugyancsak szükségszerűen rá van utalva a szövegtani megközelítésmódra. Rossz fordító az, aki szót szó mellé, szerkezetet szerkezet mellé illesztve, lineárisan araszolgat előre az átültetés során, hiszen nem látja a fától az erdőt, az egyes kifejezésektől az írásmű egészének értelmét és szerkezetét. Dániel Ágnes könyve, *A fordítói gondolkodás iskolája* következetesen érvényesíti a rejtett összefüggéseket is feltáró, sokoldalú és nem egyedül a nyelvi jelenségeket számba vevő textológiai szemléletmódot.

Fölmerülhet a kérdés: ha igazán hű és egyenértékű fordítás csakis szövegtani tanulságok alapján készíthető, akkor a régebbi, a textológia mint önálló diszciplína megszületése előtti fordításokat vajon szakszerűtlennek kell-e minősítenünk? Ko-

rántsem! Egy tudományszak autonómmá válása, tanainak tételes koncipiálása vagy rendszerbe állítása, sőt még újfajta megközelítés- és felfogásmódja sem jelenti ugyanis azt, hogy fölismerései ne éltek volna már korábban is lappangva, többé vagy kevésbé tudatosan az emberi gondolkodásban. Dániel Ágnes is nem egyszer idéz olyan fordítói megnyilatkozásokat a régi időkbeli, amelyek a szövegteni elveket előlegezik. (Csokonai Vitéz Mihály, Arany János és Goethe a legékeőbb példái ennek a fordítói tudatosságnak.)

A fordítás követelménye: a közléstartalom változatlan tolmácsolása. A *közléstartalom* pedig nagyon is összetett, sokrétű tartalmat rejtő terminus. Nem adható vissza hűségesen pusztán a lexikális, de még a lexikális és szintaktikai egyenértékűséggel sem. A szövegnek ugyanis — mint tudjuk — vannak ennél távolabbra mutató sajátosságai is. Dániel Ágnes sorra veszi e jegyeket: szól a szöveggörnyezet meghatározó erejéről, amely a nyelvi elemeknek hol egyik, hol másik tartalomhordozó összetevőjét állítja reflektorfénybe; a közlési helyzetről, ezen belül a műfaj szerepéről; valamint a szöveg tágabb külső környezetéről, tehát arról a kérdéskomplexumról, hogy milyen társadalmi-gondolati összefüggések közé ágyazódik szövegünk.

A szerző 7 különböző műfajú, karakterű, más-más feladó—címett viszonyt reprezentáló szövegnek eredetijét és különböző fordításait mutatja be könyve végén. E szövegmelléletek azonban nem pusztá függelékek, nem a könyv végére biggyesztett és az elmondottakat szemléltető illusztrációk. Dániel Ágnes a főrészen, az elméleti fejtegetésekben minduntalan e szövegekből meríti magyarázó példáit, s így az egyes megállapításokat, eseteket, fordítói eljárásokat olyan idézetek világítják meg, amelyek nem maradnak kiragadott szövegrészletek, hanem amelyek a szövegmellékletben visszahelyeződnek teljes környezetükbe. Kitűnő eljárás ez, hiszen a részlet így mindig az egészre is utalhat. Ezért említettük már itt, ismertetésünknek ezen a pontján a kötet végén helyet foglaló szövegmelléleteket. Azonnal hivatkozhatunk hát az említett meghatározó tényezőkkel kapcsolatban is egy-egy szemléletes példára. „Suivez la rue. — Menjen végig az utcán!” Ez az egyszerű mondat Fernand Léger írásában (Az utca: tárgyak, látványosságok) a szövegösszefüggés sugallatára a következőképpen fordítható: „Menjen csak végig az utcákon!” — vagy: „Menjen végig a párizsi utcán!” A választott szemelvényben ugyanis nem egy meghatározott, ismert és korábban megnevezett utca szerepel, amelyen „végigmegyünk”. Itt nem egyedi utcáról, hanem sajátos utcacsoportról van szó. A *párizsi* utca áll szemben más városbeli utcacsoportok fogalmával.

A közlési helyzetre nézve számos finom sajátosság és fordítói követelmény hozható fel egy olyan különleges írásművel kapcsolatban, mint Rényi Alfréd „Levelek a valószínűségről” című fejtegetése, amely szépirodalmi (levél) formában tudományos tartalmat közöl. A valószínűségről elmélkedő matematikus szerző a példaként kiszemelt levélben egy társasági jelenet leírásába ágyazza érvelését. A német fordító azonban elmerévíti és elvontabbá torzítja az eredeti szöveget, amikor például a dinamikus „mialatt *kimegyek* a szobából” fordulatot a „während meiner Abwesenheit” főnévi szerkezetre változtatja.

A tágabb szöveggörnyezeten Dániel Ágnes a gondolatközvetítésnek és kapcsolatteremtésnek azt a szöveg nélküli szélesebb összefüggés-hálózatát érti, amelyet egy társadalmi-gazdasági-kulturális környezet sző az írásmű köré. Léger írásművének helyes értelmezéséhez némileg ismernie kell a fordítónak Párizs helyrajzját, tudnia kell valamit Jean Cocteau-ról és a *gigot* (ürücomb) értékéről, szerepéről a francia étkezési szokások rendjében.

Az ilyen szélesebb értelemben vett fordítói kompetencia nélkül az átültető talán

nem is képes elvégezni azokat az előzetes szövegelemző műveleteket, amelyek a közléstartalom teljes értékű tolmácsolását készítik elő. Igaz, hogy a fordítandó szöveget meghatározó jegyeknek táblázatokba foglalása az első pillanatra bonyolultnak és nehézkesnek tűnhet, de valójában csak annyira bonyolult és nehézkes, mint valamennyi összetett emberi tevékenység (például a gépkocsivezetés) elemző leírása. A kezdeti próbálkozások után az ilyen tudatos számbavétel mind inkább az ember véérébe ivódik, készséggé válik. A fordítói stratégiának ilyen tüzetes meghatározásáról Dániel Ágnes is megjegyzi, hogy nem a táblázati rács megszerkesztése és rovatainak kitöltése a lényeges; a táblázat rajzolgatásának némi gyakorlat után el is kell maradnia. A közölt táblázatok célja: a számba veendő tényezők tudatosítása. Megjegyzem, hogy a könyv végén újra találunk táblázatokat: ezek a közölt példaszövegek karakterisztikumait foglalják össze — mind a szerkezetre, mind a szándékra utaló, mind pedig a felszíni vonulatot jellemző jegyeket. Szellemi próbatételre csábítja így a könyv az olvasót, hogy a megadott szempontsorok, paraméterek alapján maga végezze el az egyes szövegek elemzését, és a kész táblázatokat végül csupán önellenőrzésre használja föl.

Térjünk azonban vissza még a fordítói stratégia előzetes meghatározásához! A szerző ebben a fejezetben is követi azt a rendkívül méltánylandó eljárását, hogy minden egyes új fogalmat bevezetéskor azonnal értelmez, definiál, s így világos, egyértelmű szóhasználattal él. A gondolatközvetítés, kapcsolatteremtés, megfeleltetés műveleteinek ismertetésekor is mindjárt az elején tisztázza a résztvevő tényezők egymáshoz való viszonyát, az egyes tényezőknek a továbbiakban alkalmazott jelölését. Az eredeti nyelv, amelyből fordítanak: forrásnyelv. A másik nyelv, amelyre fordítanak: célnyelv. Az egyszerű séma, amely szerint a gondolati tartalom a feladótól a forrásnyelvű szöveg révén a címzethez, majd a fordítónak (a második feladónak, F'-nek) és az ő megfeleltetési eljárásainak a közvetítésével a célnyelvű szöveg a célnyelvi címzethez jut el, a valóságban jóval bonyolultabb utat rejt. Kérdés: hasonló-e „a feladó és a címzett tudatvilágának, fogalomkészletének, fogalmi készségének az a halmaza, amelyre az adott üzenet vonatkozik”. Amennyiben a forrásnyelvű szöveg címzettjének és a célnyelvű szöveg címzettjének a tudatvilága különbözik egymástól, akkor a fordítónak el kell döntenie: alkalmazkodni kíván-e a célnyelvű címzett másfajta valóságviszonyaihoz, hagyományaihoz, normáihoz. A döntésben erősen befolyásolhatja az átültetőt az a szempont: kinek a megbízásából, milyen céllal vállalta a szöveg tolmácsolását. „A C'-hez alkalmazkodó fordítást a szakirodalom általában *pragmatikai* megfeleltetés néven emlegeti. Talán kifejezőbb megjelölés a kevésbé általános proaktív (előreható) jelző. Párjának, a C'-hez nem alkalmazkodó (mert C-et C'-tel azonosító) fordításnak az elnevezése pedig *retroaktív* (visszaható) megfeleltetés” — írja Dániel Ágnes (38). A kérdés főként régi korok szövegeinek fordításakor releváns (de persze nemcsak ilyenkor). Az alkalmazkodás sem mindig többlet-értelmezést jelent. Egy példa a Bibliából a proaktív megfeleltetésre: a Károli-féle fordítás egy helyen így fogalmaz: „vala ott egy asszony, kiben *betegnek lelke* vala 18 esztendőttől fogva”; a modernizált változat: „egy asszony, aki 18 év óta beteg volt valamilyen *lélektani okból*”.

Rendkívül tanulságos fejezet mutatja be az üzenet modellezésének lehetőségeit. A fordítónak nemcsak arra kell ügyet vetnie, hogy az alapszövegben mennyi az értelmi-megismerő tevékenységgel megragadható fogalom, a *kognitív* elem, és mely kifejezésekhez, nyelvi jelekhez, szövegrészletekhez fűződik asszociatív jelentés vagy hangulati színezet. A szöveg szerkezeti felépítése is hozzátartozik a közléstartalomhoz, a szerkezet megváltoztatása alkalmasint éppúgy torzulásokhoz vezethet, mint

az egyes szavak hibás megválasztása. Sőt! Mint egy későbbi fejezet kimutatja, az ilyen szövegszerkezeti változtatások a mondanivaló tartalmára is kihatnak, vagy éppen sértéssel a tartalom félreértésében gyökereznek, például az eredeti téma- és kommentártagok fölcserélésében.

Külön fejezetek foglalkoznak a könyvben a más-más műfajú szövegek modelljeivel; a népszerűsítő tudományos és a polemikus írások, a leíró történelmi mű és a művészeti tárgyú esszé fogalmi hálózatának, belső összefüggéseinek, kohéziójának és dinamikus színezettségének grafikus ábrázolása izgalmas fölfedezésekhez vezet, és arról győz meg, mennyire szakszerűtlen bármiféle forrásnyelvi szöveg „elfogulatlan” megközelítése. A fordítót csak a részletes analízis vezeti el oda, hogy meglássa és megláttassa a nyelvi jel helyét és rendeltetését a szövegegész viszonylatában. (Ehelyütt újra igazolódik: mennyire célirányos volt Dániel Ágnes részéről a szövegmeléletek válogatása.)

A továbbiakban a szerző néhány szerkesztésmódbeli sajátosságot részletesen is tárgyal. Így a feladó jelenlétének megnyilvánulását a szövegben, majd a behelyettesíthető és nem behelyettesíthető elemek megfeleltetését. Ami az előbbi kérdéskört illeti: a feladó nagyfokú személyes részvételére a példa Rényi Alfréd fiktív levele, amely a címzettel is végigjárhatja a tudományos felfedezés útját, és szinte kikényszeríti az olvasóból az együttgondolkodást. Innen kiindulva objektivitás és szubjektivitás változó viszonylatain és ennek nyelvi kifejeződésain át eljutunk a kollektív feladóhoz. De a kollektív feladótól származó, ill. a kollektívum nevében megfogalmazott szöveg is lehet kinyilatkoztató jellegű, mint az Egyesült Nemzetek Szervezetének Alapokmánya, vagy mozgósító szándékú, mint az UNESCO tanulmánya a hat évnél fiatalabb gyerekek neveléséről. A párhuzamosan egymás mellé helyezett alapszövegek és fordítások nemcsak a szöveg jellegzetességeit dokumentálják meggyőzően, hanem a megjelent fordításokban az esetleges fordítói melléfogásokat és azok gyökereit is fölfedik.

A behelyettesíthető és nem behelyettesíthető elemek megkülönböztetése fogalomvilágunknak két csoportba osztásán alapul. A két csoport természetesen csak némi leegyszerűsítéssel hozható létre — mint annak a szerző is tudatában van. Az egyik csoportba „foglaltuk a szövegnek azokat az elemeit, amelyek a szövegegész ácsolatába beépült fogalmakra, fogalmi összefüggésekre utalnak (referálnak). Ide csoportosítottuk az üzenet fogalmi-logikai modelljének pillérelemeit és/vagy a pillérelemek közötti kapcsolatokat jelölő szavakat, szócsoportokat, illetve a formai-expresszív modell motívumaira és/vagy a motívumok közötti kapcsolatokra vonatkozó nyelvi elemeket. A másikba foglaltuk azokat, amelyeknek funkciója, hogy kiegészítő tájékoztatást adjanak a mondanivaló fő vonulatába foglalt gondolatokról, illetve hangulatokról és érzelmekről.” (125) Amikor a nyelvi jel megfeleltetésének általában csak egyetlen lehetséges módja van, akkor rendszerint (!) könnyebb a fordító dolga, mint olyankor, amikor a nem behelyettesíthető elem több jelentésű. Így az idézett példaszövegben a *terv* szó egyszer a *tervdokumentáció* szakszó rövidebb alakja, máskor egyszerűen ’ötlet’, ’elképzelés’ jelentésben szerepel, majd ’előzetes megfontolás’-t, ’módszeres program’-ot fejez ki, végül a *népgazdasági terv* fogalmára vonatkozik. A nem behelyettesíthető forrásnyelvi elemeket pragmatikai szempontból is meg kell feleltetni; ezt követeli mind a szövegrendszerben való gondolkodás, mind az eredeti feladó és a célnyelvű címzett közötti közvetítőlánc kellő figyelembevételével.

Dániel Ágnes az utolsó fejezetben áttekinti a fordító munkamenetét. Bár eddig sem aprózta el tanácsait részletekbe menő útmutatásokra, hiszen „a fordítói tevé-

kenység időbeli elrendeződésének aprólékos leírása (...) nevelésesen doktrinér fölfogásra vallana”, és föltételezhető, „hogy minden felnőtt kialakította a maga sajátos munkastílusát”, a kötetben ezúttal is inkább az átültetés *stratégiája* fogalmazódik meg; a legfőbb követelmény: a résznek az egész felől történő megközelítése. Ehhez kaptunk részletes útmutatást, példákat és ösztönzést a korábbiakban.

Ezután a szöveg nem teljes értelmű, mégis tartalom meghatározó elemeit tárgyalja a kötet. Kiemeli ezek közül az állítmányi értékű módosító tényezőket (amelyek esetlegességet, lehetőséget, valószínűséget, észlelést, közlést fejeznek ki), valamint a szöveg szakaszolását.

Végül érdekességként arról a kérdésről is eligazítást kapunk: hogyan rangsorolhatjuk a szövegeket könnyen vagy nehezen fordítható voltuk szerint. Szellemes összehasonlító táblázat és a hozzá kapcsolódó javasolt számítás segíti e tekintetben állásfoglalásunkat. Az pedig már akár játéknak is fölfogható, hogy a szöveg melléklet egyes darabjait nehézségi fokuk alapján rangsoroljuk. Az egybevetés eredménye, hogy a legtöbb fordítói műveletet megkívánó szöveg az összes közül Fernand Léger esszéje, amelyben igen sok a szubjektumra utaló mozzanat, a szóállományban pedig uralkodó szerepet töltenek be a mögöttes vonatkozással dúsitott (konnotált) és a több jelentésű elemek. A másik póluson foglal helyet Pólya György tudományos fejtegetése, a maga objektivitásával, az aktuálisan egyjelentésű (nem behelyettesíthető) elemek dominanciájával.

A kötetet pontos jegyzetapparátus és tárgymutató egészíti ki. A tárgymutatóban dőlt betűvel vannak szedve azok az oldalszámok, amelyeken az illető fogalomnak a meghatározása található.

Dániel Ágnes könyve a szövegten egy bizonyos sajátos területen való alkalmazásának kiváló példája.

Honffy Pál

Helikon — az olasz irodalomtudomány napjainkban 1985.

Fontos, hiányt pótló, és a nemzetközi kulturális kapcsolatokra építő feladatra vállalkozott a Helikon szerkesztő bizottsága, amikor három folyóiratszám összevonásával (1985. 2—4.) közölte *Az olasz irodalomtudomány napjainkban* című anyagot, mely az Irodalomtudományi Intézet és a Római Tudományegyetem Olasz Irodalmi Intézete közötti együttműködés eredménye.

Maria Corti és Cesare Segre kritikátörténeti antológiájának (*I metodi della critica*, Torino 1970.) felfogását követte T. Erdélyi Ilona és Sárközy Péter az olasz irodalomkritika fő irányzatainak bemutatásakor, s hogy a legújabb eredményekről is számot adjanak, az 1983-ban megjelent O. Cecchi és E. Ghidetti szerkesztette irodalomtörténeti kézikönyv anyagából is közölnek válogatást. Tanulmányok, műelemzések, könyvismertetések, aktuális kulturális eseményekről szóló beszámolók alkotják e kiadványt — minél frissebb és teljesebb szellemi-symposion feltalálása igényével.

A tanulmánygyűjtemény bevezető írása áttekintést ad az olasz irodalomtörténetírásról De Sanctistól napjainkig. Címe: *A nemzeti irodalomtörténettől a modern*